

Анастасія СЄДИХ

АНТРОПОГНОСТИЧНА ЛЕКСИКА С. ОЗЕРЕЦЬ ДУБРОВИЦЬКОГО РАЙОНУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто фрагмент антропогностичної лексики Полісся (на прикладі говірки села Озерськ Дубровицького району Рівненської області). Зібраний матеріал розподілено на лексико-семантичні групи, визначено його складники (елементи північного наріччя, загальноукраїнського мовлення, літературної мови), виявлено такі його риси, як кількісна перевага слів із негативним значенням над словами з позитивом, високу частотність вторинних номенів.

Ключові слова: *поліське наріччя, антропогностична лексика, антропогностема, лексико-семантична група, вторинна номінація.*

Хоча є немала кількість лексикографічних праць, присвячених поліському наріччю (наприклад, „Словник західнополіських говірок” Г. Аркушина, „Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок” Г. Гримашевич, „Вивчення лексики говірок Рівненщини” О. Євтушка, „Словник специфічної лексики с. Чайкиного Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської області” А. Зеленька, „Словник східнополіського говору” А. Зеленька, І. Сенчука, Ф. Середи, „Словник поліських говорів” П. Лисенка, „Будівельна лексика Правобережного Полісся...” М. Никончука, О. Никончука, „Ендемічна лексика Житомирщини” М. Никончука, О. Никончука, „Транспортна лексика Правобережного Полісся...” М. Никончука, О. Никончука, „Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії” М. Никончука, О. Никончука, В. Мойсієнка й ін.), проте окремого дослідження „місцевої” антропогностеміки немає.

Важливість вивчення цього комплекту слів зумовлена тим, що він посідає значне місце в лексиці будь-якого регіону (звичайно, у загальнолексичних словниках поліських говорів¹ є певні елементи антропогностеміки, але вони фіксувалися побіжно). Це пов'язано з антропоцентричним мисленням людини, яке передбачає побутування в мові й мовленні численного комплексу відповідних

¹ Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2-х т. – Луцьк: ВолДу, 2000; Лисенко П. Словник поліських говорів / П. Лисенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.

елементів, принаймні на рівні лексики, фразеології, семантики, слово- та формотворення. Зрозуміло також, що антропогностемні найменування в натуральному (діалектному) мовленні значно різноманітніші, ніж у літературній мові. Питання вивчення їх набуває особливої актуальності й через прискорену нівеляцію будь-якого діалекту². Тож постає необхідність досліджувати антропогностичну лексику поки що хоча б в окремих населених пунктах, наприклад, у Дубровицькому районі на Рівненщині (с. Озерськ).

Село Озерськ належить до території західнополіського діалекту, але при цьому розташоване близько до межі ыз середньополіським, що зумовлює вплив останнього на говірку села.

Особливістю волинсько-поліського говору є нашарування на північну діалектну основу південно-західних діалектних рис³. Але через те, що обстежувана говірка є перехідною, ми зафіксували тільки поодинокі випадки впливу південно-західного наріччя (наприклад, на фонетичному рівні): сильне укання — зміна ненаголошеного [o] на [y] (полю́х [пул'у́х] — житель польової місцевості, не-поліщук; полюшка [пул'ушка] — жін. до „полюх”); звуження [a] до [e] після м'якого приголосного (п'єтка [п'йєтка] — п'ятка).

Досліджуючи антропогностичну лексику (близько 300 одиниць) с. Озерськ, ми виявили, що більшу її частину складають елементи, характерні для північного наріччя, на другому місці кількісно маємо просторічні загальноукраїнські лексеми (наприклад, *взяточник, куряга, лахудра, нашуганий, немоцний, пила* (зла, лайлива жінка)). Найменшою кількістю представлені елементи літературної мови.

Зібраний матеріал ми розподілили на такі лексико-семантичні групи, починаючи з найбільше представленої:

1. Риси характеру (*баламут, ватрюга* (ледар), *вередá, випендрювачка, корисниця, мняло, нудень, пеца, пила, пинда, понури* (неговіркий, нетовариський), *прилюдни* (людяний, товариський), *пронира, сваруха, яркотень* (лайливець) й ін.).
2. Зовнішній вигляд (*загорений, кандуха* (гладка жінка), *кóвча, курдупель, памтуха, перепеча, опецьок, охерма, очатий, півторак* (людина високого зросту), *пригорблений, припутень* (низькорослий

² Сагаровський А., Гречко Н. Антропогностеми у «Діалектному словнику Центральної Слобожанщини (Харківщини)» // Вісн. Харк. нац. ун-ту [серія філологія]. — 2009. — № 854. — С. 169-170

³ Українська мова: енциклопедія / Недкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін]. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 197.

чоловік), *пулішук* (чоловік із великими руками й ногами), *рага́ч* (кливонога людина), *ротий*, *смертьйка* (худа людина), *станичний*, *хоризний* (уродливий), *шлагбаум*, *шпала* й ін.).

3. Хворобливість (*беркульозний*, *нездуж*, *немошний*, *сдохота*, *сірний*, *слабізний* та ін.).

4. Вади слуху (*глушець*, *глушман* та ін.).

5. Частини тіла людини (*кендюх*, *музоль* (згруб. живіт), *носа́к*, *пахвина*, *п'єтка*, *плєчко*, *примизинец*, *пудгарле* (відвисла шкіра під підборіддям людини), *работиння*, *спиняр* (хребет), *ступак* (ступня), *трибло* й ін.).

6. Професія, вид занять (*зайорзана* (повія), *куші́рка*, *меді́чка*, *начальник*, *пла́чка* (жінка, спеціально найнята голосити за покійником, плакальниця, голосільниця), *побере́жник* (лісник), *прієдочка* (пряля), *пуродуха* й ін.).

7. Шкідливі звички (*кура́га*, *лиган*, *матю́шник*, *немень*, *синю́шник* та ін.).

8. Розумові здібності (*дятел*, *панту́ла*, *смика́вистий*, *чудне́нький* й ін.).

9. Соціальний, сімейний стан людини (*бося́к*, *кош*, *огорóднік* (бідняк, який не мав ґрунту, володів лише кількома грядками), *перехода* (чоловік, який деякий час після одруження пожив у батьковому домі, а потім перейшов жити до дружини), *побираха*, *покиденя* (розлучена жінка), *прошак*, *сич* та ін.).

10. Вік людини (*малю́тка*, *пидліток*, *пидросток*, *чадо* й ін.).

11. Психічний стан (*полоха́ний*, *роздрако́нений*, *спужани* й ін.).

12. Особливості вимови (*мямля*, *пикало* (заїка) й ін.).

13. Слова на позначення статі людини (*жінка*, *мужчина*).

14. Фізичний стан людини (*млосний*).

Для досліджуваного комплексу антропогнозем характерною є кількісна перевага назв на позначення негативної характеристики над лексикою з позитивною оцінкою об'єктів (очевидно, ця риса притаманна сім говіркам). Як зазначає діалектолог В.В. Лєснова, «вірогідними причинами звуження або й повної відсутності дублетних рядів лексики на позначення позитивної оцінки людини є особливості психології діалектоносіїв, наявність певних обмежень, що побутують у традиційній культурі народу (наприклад, поширеним є погляд: не хвалити, щоб не зашкодити, не зурочити); водночас прагнення перевиховати, виправити вади в характері й поведінці людини зумовлює значну кількість лексем з

модальністю негативної оцінки»⁴.

Російська дослідниця Н.А. Лук'янова пояснює цей факт тим, що словами з позитивною оцінкою позначаються якісь соціальні морально-етичні норми, а відхилення від цих норм оцінюється негативно й засуджується суспільством, що й знаходить відображення в мові.

Слів із позитивним значенням (*башковітий, дитя́тко, конкретний, корі́сник, корі́сниця, малю́тка, опра́тний, хоризний*) також набагато менше, ніж слів, із нейтральним значенням (*загорений, ко́ш, кошлатий, куше́рка, лице́, лівшун, лівшуха, медичка, мо́хнаний, мужчина, музо́ль, нащуре́ний, негир, нігер, носак, оброслий, підлі́ток, рябо́тиння, сич, уста, чадо*).

Показовою щодо цього є група слів на позначення рис характеру людини. Із 20 підгруп, на які ми поділили зафіксовані антропогностеми, лише 4 містять лексеми з позитивним значенням (на позначення роботящої, сміливої, товариської й обов'язкової людини):

1. Балакуча людина (*тара́нда*).
2. Нудна людина (*нуде́нь*).
3. Людина з негативною поведінкою (*бі́дло, вереда́, жига́н, круть-верть, разгі́льдай, ружбі́яха, яркоте́нь*).
4. Людина з важким характером (*впарти́й, іри, пи́ла, свару́ха, яркоте́нь*).
5. Роботяща людина (*кори́сник, кори́сниця, прида́ний* (вдатний), *спосо́біст*).
6. Ледача людина (*легкобі́тник, ледацю́га, ле́жень, па́дло, пе́ца, сачок*).
7. Обов'язкова людина (*конкрéтний*).
8. Хитра людина (*злода́й, лися́вий, піра́т*).
9. Людина, яка часто щось просить (*кля́нча*).
10. Брехун (*тра́ндло*).
11. Підлиза (*лиси́ца, листу́н, обле́сливий, подле́зник*).
12. Людина неохайної зовнішності (*лаху́дра, ре́па, роздрі́панець, ростре́па, чуча*).
13. Смілива людина (*пи́нда* (смілива, гостра на язик дівчина)).
14. Несмілива людина (*сці́кун*).
15. Людина з великим апетитом (*нена́йдний, прогло́т*).
16. Людина, яка постійно себе вихваляє (*випендрю́вачка*).

⁴ Леснова В. Номінація людини та її рис у східнослов'янських українських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». – Запоріжжя, 1999. – С. 7.

⁵ Лук'янова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления: Проблемы семантики. – Новосибирск, 1986. – С. 108.

17. Повільна людина (*неповороткій, п'утькало*).
18. Нетовариська людина (*понура*).
19. Товариська людина (*прилюдні*).
20. Легковажна людина (*баламут*).

Високочастотними в обстежуваній говірці є вторинні номени, що постані внаслідок перенесення на людину назв інших істот і неживих предметів (наприклад, *апельсин* – людина з великими щоками). До вторинної номінації діалектоносії здебільшого вдаються в негативній характеристиці людини (це явище спостерігаємо не тільки в говірках поліського наріччя, а й південно-східного та південно-західного).

Особливістю вторинної номінації в діалектному мовленні є те, що в різних говірках та сама лексема далеко не завжди називає те ж поняття, оскільки виділяє як суттєві різні властивості іменованих реалій⁶. Так, лексема *тичка* у „Великому тлумачному словнику української мови” має значення „довга палиця, жердина для підтримування витких рослин, підпирання гілок плодкових дерев і т. ін.”, а в с. Озерець зафіксована зі значенням „людина високого зросту”. Назва птаха *лебідь* в обстежуваній говірці набуває значення „людина у стані сильного алкогольного сп'яніння”. Йоржа (дрібна прісноводна риба родини окуневих із колючими плавцями) у с. Озерськ діалектоносії позначають словом „*іри*”, яке в цьому населеному пункті набуває метафоричного значення „людина з важким характером”. Лексемою *демон* діалектоносії називають не тільки чорта, диявола, а й некрасивого хлопця.

Частотність уживання вторинних номенів різних лексико-семантичних підгруп неоднакова. Так, найбільше вторинних номенів зі значеннями „людина високого зросту” (*бугор, гусь, дишель, тичка, шлагбаум* та ін.), „людина з важким характером” (*іри, короста, тила* й ін.).

Антропогностична лексика с. Озерськ демонструє нам таку специфічну для західнополіського діалекту особливість, як вплив на нього південно-західного наріччя. Водночас маємо риси, характерні для антропогностеміки будь-якого регіону: кількісне переважання лексики з негативним значенням над лексикою з позитивом, висока частотність вторинних номенів.

Отже, наша стаття – це перший крок на шляху до вивчення антропогностеміки північного наріччя. Перед науковцями відкривається велике поле для діяльності: досліджувати комплект

⁶ Леснова В. Номінація людини та її рис у східнослов'янських українських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». – Запоріжжя, 1999. – С. 9.

лексики, семантики, фразеології і в інших населених пунктах поліської України, вивчати перехідні явища між говорами і вплив на них білоруської мови.

У майбутньому такий матеріал може знадобитися для укладання можливого загальноукраїнського словника антропогностом.

Анастасія Седых

***Антропогностическая лексика с.Озёрск Дубровицкого района
Ровенської області.***

В статье рассматривается фрагмент антропогностической лексики Полесья (на примере говорка села Озёрск Дубровицкого района Ровенської області). Материал распределён на лексико-семантические группы, определены его составляющие (элементы северного наречия, общеукраинской речи, литературного языка), выявлены такие его черты, как количественное преимущество слов с негативным значением над словами с позитивом, высокую частотность вторинны номенов.

Ключевые слова: полесское наречие, антропогностическая лексика, антропогностема, лексико-семантическая группа, вторинная номинация.

Anastasiya Syedyh

Anropognostics lexic in village Ozersk of Dubrovica (Rivne).

This article dexcribes the fragment of anropognostics lexic of Polissia (in village Ozersk of Dubrovica (Rivne)). Material was distributed for lexic-semantics grups, divided into parts (elements of Polissia's dialect, general Ukrainian language, literature language). The auther revealed prevalence of words with negative, frequency of second nomens.

Key words: Polissia's dialect, anropognostics lexic, anropognostem, lexic-semantic grup, second nomination.